

EBÜ'L-KÂSİM ÖMER B. MUHAMMED EZ-ZEMAHŞERÎ'NİN GÜNAH ALGISI

Abu al-Qâsim 'Umar b. Muhammad al-Zamakhshari's Perception of Sin

Mehmet TÖZLUYURT

Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kalam ve İslam Mezhepleri Anabilim Dalı, Yozgat, Türkiye.

Assoc. Prof., Yozgat Bozok University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Kalam and Islamic Sects, Yozgat, Turkey.

mehmet.tozluhurt@bozok.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4422-9010.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 05 Eylül / September 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 13 Ekim / October 2023

Yayın Tarihi / Published: 31 Aralık / December 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2023

Cilt / Volume: 24 Sayfa / Pages: 227-260

Atıf / Citation: Tözluhurt, Mehmet. "Ebü'l-Kâsım Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî'nin Günah Algısı [Abu al-Qâsim 'Umar b. Muhammad al-Zamakhshari's Perception of Sin]". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]* 24 (Aralık / December 2023): 227-260

<https://doi.org/10.51553/bozifder.1355359>

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Mehmet TÖZLUYURT**).

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

Evrende akıl ve iradeye sahip tek varlık insandır. Kimi zaman o, bu iki özelliğiyle bilerek ya da bilmeyerek Allah'ın koyduğu kurallara aykırı hareket etmektedir. Allah Kur'an'da, samimi bir kalp ile kendisine yönelenleri bağışladığını, günahında ısrar edenleri ise cezalandırdığını haber vermektedir. Hz. Peygamber sonrasında inananlar arasında kan dökmeye kadar varan birçok siyasî ve toplumsal olaylar meydana gelmiştir. Son birkaç asırda ise dünyevileşmenin de hız kazanmasıyla Müslümanların günahlara karşı duyarlılıklarının azaldığı gözlenmektedir. Bu durum insanın işlediği günahların çeşidi, hangi günahların tövbesiz affedileceği, ahirette şefaatin günahkâra etkisi gibi konuların yeniden ele alınmasını gerekli kılmıştır. Günah konusu Mu'tezile, Şîa ve Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından ele alınmış ve tartışılmıştır. Bu âlimlerden birisi de Ebü'l-Kâsım Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî'dir (ö. 538/1144). O, günah konusunu ele almış ve özgün değerlendirmelerde bulunmuştur. O, günah konusunu açıklarken naklin yanında akla önem vermiş, ayrıca kendi dönemine kadar olan sürede konunun nasıl anlaşıldığına temas etmiştir. Zemahşerî günahı büyük ve küçük şeklinde ikiye ayırmış, ardından günah-tövbe ilişkisine değinmiş, tövbe etmeden ölenler için şefaatin vaki olup olmayacağına temas etmiştir. Bu makalede Zemahşerî'nin günah konusunu ele alış tarzı, bu konuda hassas davranmasının nedenleri ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Mu'tezile, Zemahşerî, İnsan, Günah.

Abstract

Human is the only being in the universe that has reason and will. Sometimes, with these two features, he deliberately or unknowingly acts against the rules set by Allah. Almighty Allah informs in the Qur'an that He forgives those who turn to Him with a sincere heart, and punishes those who persist in their sins. After the Prophet, many political and social events, up to bloodshed, took place among the believers. In the last few centuries, it can be said that the sensitivity of Muslims towards sins has decreased along with the acceleration of secularisation. This situation necessitated reconsidering the issues such as the types of sins committed by people, which sins will be forgiven without repentance, and the effect of intercession on the sinful in the Hereafter. The subject of sin has been discussed by Mu'tazilah, Shi'ah and Ahl al-Sunnah scholars. One of these scholars is Abu al-Qâsim 'Umar b. Muhammad al-Zamakhsharî (d. 538/1144). He discussed the issue of sin and made original evaluations. While explaining the subject of sin, he gave importance to reason besides the transmission, and also touched on how the subject was understood in the period up to his own time. Al-Zamakhsharî divided sin into two as major and minor, then touched on the relationship between sin and repentance, and whether intercession will occur for those who die without repentance. In this article, al-Zamakhsharî's approach to the subject of sin will be evaluated, and the reason for his sensitive behaviour on this issue will be tried to be revealed.

Keywords: Kalam, Mu'tazilah, Al-Zamakhsharî, Human, Sin.

Giriş

Hz. Peygamber ve tebliği sayesinde başta Arap Yarımadası olmak üzere pek çok bölgede huzur ve güven iklimi hâkim olmuştur. Onun

vefatı üzerinden daha yüzyıl bile geçmeden inananlar arasında kin ve nefret egemen olmaya başlamış hatta birbirinin kanını dökmeye kadar varan birçok toplumsal ve siyasî olaylar meydana gelmiştir. Son yüzyıllarda ise maddî imkânlar ve sosyal medyanın gelişimiyle dünyaya bağlılık hız kazanmıştır. Bunun sonucunda Müslümanların iman ve ibadetlere ilgisinde azalma görüldüğü, günahlara karşı duyarsızlıklarının ise arttığı söylenebilir. Bu durum insanın işlediği günahların çeşidi, hangi günahların tövbesiz affedileceği, ahirette şefaatin günahkâra etkisi gibi konuların yeniden ele alınmasını gündeme getirmiştir.

Müslüman tarihinde günahla ilgili geniş bir literatür oluşmuştur. Bunula birlikte İslâmî ekoller arasında günahın tanım, kısım ve kişi üzerindeki etkileri hakkında bir bütünlükten söz etmek mümkün değildir. Bunda en önemli etkenin günah kavramının Kur'an'da farklı kelimelerle ifade edilmiş olduğu söylenebilir. "Günah" kavramı Arapçada daha çok "zenb", "vizir", "hûb", "isyan", "hıyânet" ve "ism" kelimeleriyle ifade edilmektedir.¹

Kur'an'da günah, Allah'ın koyduğu yasalara karşı işlenen bir cinayet; kişinin şahsî/toplumsal yaşamını derinden yaralayan bir etken olarak konu edilmektedir.² Günah, Allah'ın emirlerinin göz ardı edilmesi/yasaklarından kaçınılmaması, kulun kendi ve çevresindeki insanların haklarına karşı işlediği zulümler olarak ifade edilmektedir. Ayrıca günah, ahlâkî ve toplumsal boyutu yönünden kulun kendisine çizilen sınırları aşması, toplumların fitneye sebep olabilecek eylemlerde aşırıya gitmesi ve dünyada fitnenin/bozgunculuğun hüküm sürmesi manalarına gelmektedir.³ Hadislerde günah, gönlü daraltan, kişinin saygınlığını düşürdüğü için başkalarının bilmesini istemediği fiildir.⁴

Günah kelimesinin tariflerinden birkaçı şöyledir: İnsanın İblis'e boyun eğmesi nedeniyle işlediği, Allah'a bağlılıkla bağdaşmayan, toplum

¹ Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: y.y., ts.), 697-698.

² en-Nisâ 4/111; el-Mâide 5/38; İsrâ 17/33; en-Nûr 24/2-3; er-Rûm 30/47.

³ Bk. el-Bakara 2/147; Âl-i İmrân 3/60; Hûd 11/17, 109.

⁴ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), "Birr", 5; Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), "Zühhd", 52.

hayatına zarar veren, her iki âlemde cezayı gerektiren fiillerdir.⁵ Din-en kötü sayılan, ilâhî ve ahlâkî hukuku iptal/ihlal eden, hem dünyada hem de ahirette büyük bir azapla cezalandırılmaya müstahak her türlü eylemdir.⁶ Yapılan tarifler de göstermektedir ki günah, genel olarak Allah'ın emirlerine aykırı olan ilâhî, beşerî ve doğal düzenin bozulması olarak değerlendirilmiş, içeriği hem kelimelerdeki ulûhiyet hem de insanın günahla ilişkisi bağlamında ele alınmıştır.

Günah kavramına Mu'tezilî âlimler kendi düşünce sitemlerine göre anlam yüklemişlerdir. Bu âlimlerden birisi de günah kavramına özel bir önem atfeden Zemahşerî'dir. 467/1075 yılında Türkmenistan'ın Taşavuz şehri Zemahşer köyünde doğan Zemahşerî, iyi eğitilmiş ve dindar bir aileye sahiptir. İlmî birikimini döneminin önemli Mu'tezilî âlimlerden edinmiştir. *Keşşâf* gibi önemli eserler ortaya koyan Zemahşerî 538/1144 yılında Cürcâniye'de vefat etmiştir.⁷ Araştırmada fikirleri yaşadığı dönem sonrasına da ilham kaynağı olan Zemahşerî'nin günah kavramını ele alış tarzı objektif bir biçimde ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Zemahşerî'ye Göre Günah Kavramının Anlamı

Kur'an, hangi günahların büyük hangi günahların küçük olduğu noktasında bir sınıflandırmada bulunmamıştır. Günahların türüyle ilgili bilgi hadisler ile âlimlerin ortaya koyduğu kriterlerden öğrenilmektedir. Şöyle ki Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî (ö. 478/1085) Allah'a karşı çıkmayı ifade eden her bir günahı büyük olarak kabul eder. Bunun sebebinin bazı şeylerin kendi durumundakilere kıyasla küçük sayılması olarak açıklar. Ona göre bir kısım günahların diğerlerinden büyük olmasının sebebi günahların derecelerinin farklı olmasıdır.⁸

⁵ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Huccetullâhî'l-bâliğa* (Kahire, Dâru'l-Cil, 2005), 1/114, 144.

⁶ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), 317.

⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 6/2687-2691.

⁸ Abdülmelik b. Abdullah İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1950), 391. Ayrıca bk. Nureddin es-Sâbûnî, *Mâtürüdiyye Akâidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: DİB Yayınları, 1991), 167.

Zemahşerî “günah”ı (غُنَاهُ), insanın bilerek yaptığı yanlış davranışlar olarak tarif eder. Günahı “yük” (حَمْلٌ) olarak değerlendiren Zemahşerî, “yük” ile büyük günahın kastedildiğini belirtir. Günahın yük olarak isimlendirilmesinin sebebini: “Azap görececek kişiye verdiği yüklenme zorluğu nedeniyle beli bükerek taşıyanını perişan eden ağır yüke benzetilmiş olması” olarak açıklar.⁹ Zemahşerî, hata ile yapılan fiiller sebebiyle insanlara günah yükünün yüklenemeyeceğini “Unutarak, hata- en ya da ikrah altında yapılan eylemlerin sorumluluğu ümmetinden kaldırılmıştır”¹⁰ hadisine dayandırmaktadır.¹¹

Ebü Alî Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâî (ö. 303/916) ve Ebü'l-Hüzeyl Muhammed b. el-Hüzeyl b. Abdillâh el-Allâf² (ö. 235/849-50) gibi Mu'tezilî âlimlerin yanında Zemahşerî de insanlar tarafından işlenen günahları “büyük ve küçük” olarak ikiye ayırır. Ona göre sevaplarına rağmen sahibinin az ceza çekmesine neden olanlar küçük günahdır. Sevapları yok eden ve sahibinin ceza çekmesine yol açan her tür masiyet ise büyük günahdır.¹³ Zemahşerî'ye göre bir günahın büyük olduğunu bilmenin kriteri vahiydir.¹⁴ Allah, küçük günahı kesin bir şekilde tarif etmemiş ve belirsiz bırakmıştır. Günahın küçük ya da büyük olduğunu gösteren delil bulunmaz ise her iki günah türüne de dâhil olma ihtimali söz konusudur.¹⁵ Ancak Zemahşerî'nin bu sözlerinin büyük günahlardan sadece vahiyle haberdar olunabileceğine dair düşüncesiyle çeliştiğini ifade etmek mümkündür. Zira Hz. Peygamber

⁹ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2003), 1-2/717.

¹⁰ Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce el-Kazvinî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (b.y.: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1975), “Talâk”, 16.

¹¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/938-939.

¹² Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâ'il el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve'htilâfü'l-musallin*, thk. M. Muhiddîn Abdülhamîd (Kahire: Mektebetü Nehdati'l-Mısırî, 1950), 1/305.

¹³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/230; Zemahşerî, *Kitâbü'l-minhâc fi usûli'd-dîn*, thk. Sabine Shmidtke (Beirut: y.y., 2007), 55-57. Krş. Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed Mahmud el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (Ankara: İSAM Yayınları, 2003), 520-521; Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. H. Peter Linss (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003), 147.

¹⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/465.

¹⁵ Zemahşerî, *el-Minhâc*, 57. Ayrıca bk. Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr, *el-Muhtasar fi Usûli'd-dîn*, çev. Hulusi Arslan (İstanbul: Endülü's Yayınları, 2017), 117. Krş. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 1/305.

vefat ettiğinden yeni bir nass gelmeyecektir. Ayrıca günahın büyüklüğü ve küçüklüğü izafi olup, bir günah kendisinden büyük olana göre küçük; küçük olana nispetle büyük olacaktır.

Zemahşerî'ye göre günah anlamına gelen kavramlardan ilki "hatie"dir. Bu kavram her ne kadar Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) tarafından "Allah'ın yasakladığı ve yapana cehenneme sokacak olan her husus" olarak tarif edilse de¹⁶ ona göre "küçük günah" anlamına gelen bir kavramdır.¹⁷ Küçük günahları ifade eden bir diğer kavram ise "seyyie"dir.¹⁸ "Lemem" ise Zemahşerî'ye göre küçük günahları ifade eden bir başka kavramdır.¹⁹ Zemahşerî'nin aktardığına göre "lemem", Ebû Sa'îd el-Hudrî'ye (ö. 74/694) göre, harama bakmak, dokunmak, haram olanı öpmek; Süddî'ye (ö. 127/745) göre, günah işlemeyi akıldan geçirmek; Kelbî'ye (ö. 146/763) göre hakkında ceza ve azaba yer verilmeyen her tür günah; Atâ b. Ebî Rebâh'a (ö. 114/732) göre ise normal zamanlarda bireyin işlemekten uzak durmadığı günahlardır. Zemahşerî'nin "lemem"i dünyada had cezası, ahirette de cehennem azabı gerektirmeyen işler şeklindeki tanımı Mâtürîdî'nin tanımıyla benzerlik arz etmektedir.²⁰

Zemahşerî büyük günah anlamına gelen kavramların "ism, kebâir, fevâhiş, el-hûb, hınsî'l-azîm" olduğunu belirtir. "Kötülük/ism", kişi tarafından işlendiğinde bir düşman gibi onu kuşatıp esir eder. Günahların insanı kuşatması ise, sevaplara galip gelmesidir.²¹ "Kebâir", cezası sadece tövbe ile düşen, sahibinin alacağı mükâfata göre cezası da ağırlaşan

¹⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/72.

¹⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/258; Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/254.

¹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/209; Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/480. Zemahşerî, Zâriyât 40. ayetin yorumunda "seyyie" kelimesinin hem büyük hem de küçük günahları ifade eden bir kavram olduğunu belirtir. Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1188.

¹⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1197. Ayrıca bk. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 454.

²⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1197. Krş. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, thk. Mücdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 9/429; Celâluddîn es-Suyûtî - Celâluddîn el-Mâhâllî, *Tefsîru'l-celâleyn* (Beyrut: Dâru'l-Kebîr, 1999), 527.

²¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/72; Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/21. Krş. Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ İbn Fâris (ö. 395/1004), *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1979), 1/60. Seyyid Şerîf Cürçânî, *Kitâbü't-ta'rifât* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1985), 7, 107.

günahlardır.²² “Fevâhiş”, büyük günahların yüz kızartıcı olanlarıdır.²³ “el-Hûb” büyük günahlardan olup boşanmayı hak etmeyen bir kadını boşamak ya da yetim malı yemek gibi günahları ifade eder.²⁴ “el-Hıns” ise çocuğun büyüyüp, işlediği suçlara karşılık cezalandırılabilmesi için ulaşmasıdır.²⁵

Zemaşerî'ye göre büyük günahlar; şirk koşturmak, insanları Allah'ın yolundan, beytullahtan alıkoymak;²⁶ yalancı şahitlik ve şahitliği gizlemek;²⁷ suçsuz birine iftira atmak,²⁸ şatafatlı elbiseleriyle insanları küçümsemektir.²⁹ O, büyük günahların “şirk, adam öldürmek, zina etmek, zina iftirası atmak, yetim malı yemek, savaştan kaçmak, hicret sonrasında eski inancına dönmek” şeklinde yedi tane olduğu konusunda Hz. Ali'den (ö. 40/661) gelen rivayete değinir. Abdullah b. Ömer'in (ö. 73/692) bunlara “Sihir yapmak, Beyt-i Haram'ın saygınlığını çiğnemek”i ilave ettiğini zikreder. Abdullah b. Abbâs'ın (ö. 68/688) görüşünün ise büyük günahların yediden ziyade yedi yüze yakın olduğunu belirtir. Çünkü işlenmesinde süreklilik arz eden küçük günahların her biri büyük günaha, tövbe edilen büyük günahlar da küçük günaha dönüşmektedir³⁰ dediği nakledilmiştir.³¹

İbn Abbâs'a göre, günahların en büyüğü cennetin kendilerine haram kılınmasına³² yol açan şirktir. Zemaşerî, İsrâiloğullarından bazılarının buzağıya tapınma ve ru'yetü'llâhı caiz görmelerini de büyük iki günah

²² Zemaşerî, *Esâsu'l-Belâğâ*, 2/119.

²³ Zemaşerî, *Keşşâf*, 3-4/946; Zemaşerî, *Esâsu'l-belâğâ*, 2/9. Krş. İbn Fâris (ö. 395/1004), *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 4/478.

²⁴ Zemaşerî, *Keşşâf*, 1-2/225; 3-4/1197; Zemaşerî, *Esâsu'l-belâğâ*, 1/219-220.

²⁵ Zemaşerî, *Keşşâf*, 3-4/1214; Zemaşerî, *Esâsu'l-belâğâ*, 1/217. Ayrıca bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 579-580. Ayrıca bk. M. Faik Kırtay, “Kur'an'da Günah Anlamına Gelen Kelimelerin Anlam Fark (Nezâir Bağlamında Bir İnceleme)”, *Hikmet Yurdu* 14/27 (2021), 155-181.

²⁶ Zemaşerî, *Keşşâf*, 1-2/118.

²⁷ Zemaşerî, *Keşşâf*, 1-2/148.

²⁸ Zemaşerî, *Keşşâf*, 1-2/258. Konu hakkındaki hadisler için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), “Şehâdât”, 10; “Vesâyâ”, 24.

²⁹ Said Zihni, *Tercüme-i etvâku'z-zehab fi'l-mevâ'iz ve'l-hutab* (b.y.: y.y., 1290 h.), 15 (4. Makale).

³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Kudâî, *Müsnedü's-şihâb*, thk. Hamdi Abdülmecîd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 2/44-45. Krş. Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ el-Ensârî, *Gâyetü'l-vusûl şerhi Lübbü'l-usûl* (Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, ts.), 109.

³¹ Zemaşerî, *Keşşâf*, 1-2/230. Krş. Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 146-147.

³² el-Mâide 5/72. Ayrıca bk. el-En'âm 6/88; el-Enbiyâ 21/29; ez-Zümer 39/65.

olarak değerlendirir.³³ Hz. İsa'nın bir nasihatinde “Sakin günahkârlarla aynı yerde bulunmayın!”³⁴ dediğini nakleden Zemahşerî'nin, nice günaha sebebiyet verebileceğinden dolayı günahkârlarla birlikte oturulmamasını şiddetle tavsiye ettiğini söylemek mümkündür. Büyük ve küçük günahların sayısı konusunda net bir bilgi bulunmamakla birlikte Zemahşerî'nin ashabın görüşlerinden delil getirmek suretiyle büyük günahların sayısının yedi yüze çıkabileceği hatta daha fazla olabileceği yönünde söyleme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Zemahşerî, Allah ve Hz. Peygamber'in yasakladığı masiyetlerin büyük olanından kaçınan insanların tüm zamanlarda işledikleri küçük günahlardan dolayı hak etmiş oldukları cezaların kaldırılacağını belirtir. Zira büyük günahlardan sakınmak ve onlara karşı sabretmekten dolayı hak edilen sevap, küçük günahlar sonucu hak edilen cezadan kat kat fazladır.³⁵ O, küçük günahların örtülmesi noktasında iki ihtimalden söz eder. Birincisi “Büyük günahlardan kaçınıldığı takdirde iki vakit namaz, aradaki günahlara kefarete olur”³⁶ hadisinde belirtildiği üzere tâatler sayesinde örtülür. İkincisi ise, kişinin hasenatının seyyiâtını gidermesidir.³⁷ Ayrıca o, büyük ve küçük günahların affedilmesini Sâd suresinin okunmasıyla irtibatlandırmış ve bu konuda Hz. Peygamber'in Sâd suresini okuyanın küçük-büyük günahları işlemekte ısrar etmekten korunacağına dair rivayeti aktarmıştır.³⁸

2. Zemahşerî'ye Göre Günah Kalp İlişkisi

Zemahşerî'ye göre kişinin günah işlemesine sebep olan hususlar, içinde bulunduğu gurur/kibir ve cahiliye taassubudur. Gurur/kibir duygusunun bir diğer özelliği, kalbi etkisi altına aldığı anda kendisine

³³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/392; 3-4/1104. Krş. (*Kutsal Kitap*, 2014, Çıkış 32/8).

³⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1146.

³⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/230, 562; 3-4/1102, 1197. Eş'arî kelimcisi Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38), farzları terk ve haddi gerektiren fiillerin dışında olsa bile kelimcilerin küçük günah olarak ifade ettikleri fiillere ashabın “küçük günah” adını vermediğini belirtir. Bu tür günahlar hakkındaki hüküm, Allah'a bırakılır. Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 292.

³⁶ Müslim, “Tahâret”, 14.

³⁷ el-Ankebût 29/45. Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/519. Krş. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/306.

³⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1044.

nasihat edenin sözünü reddetmeye ve günah işlemeye motive edici bir unsura dönüşmesidir.³⁹ Zemaşşerî'ye göre kişinin büyük günah işlemekten çekinmemesi ve tövbeyi ertelemesi sebebiyle kalp anbean mühürlenir ve doğru yola yönelemez bir hale dönüşür. Konu hakkında Hasan-ı Basrî'nin “Günah üstüne günah! Sonunda kalp simsiyah”⁴⁰ sözünü aktaran Zemaşşerî de günahın kalbi ifsat ettiğine yönelik olarak “Günah kalbi tümüyle paslandırdı” ve “Günah kalbi bulutlandırdı” dediğini nakleder.⁴¹

Zemaşşerî, Bakara 283. ayetteki “*Onun kalbi günahkârdır*” ibaresinden hareketle günah işleme fiilinin kalple ilişkilendirildiğini belirtir. Zira işlendikleri uzuvlara fiillerin isnat edilmesi etkili bir ifade tarzıdır. Ayrıca kalp vücuttaki tüm uzuvların yöneticisi olup, bedenın sağlıklı ya da fasit olması onun sağlık durumuna bağlıdır.⁴² Ayetteki ifadeyle sanki günah bedenın derinliklerine kadar inmiş ve en önemli yeri işgal etmiş denilmek istenmiştir. Ayrıca günahın işlenmesinde asıl unsur kalp, dil de dâhil bütün uzuvlar sadece onun tercümanıdır. Kalp yarılıp içerisine bakılmadığından dili ile iman ettiğini söyleyen münafıklar Müslüman muamelesi görmektedirler.⁴³

Nisâ 56. ayette “*Derileri pişip dökülünce, onları başka derilerle değiştireceğiz*” ifadesine “Günah işlemeyen derilere günah işlemiş gibi nasıl azap edilir?” şeklinde bir itiraz yöneltilmiştir. Zemaşşerî'ye göre günah kalp de dâhil insanın bütünü ile ilgili olduğu gibi azap da kişinin bütünü içindir. O, günah işleyenin deri değil insanın bütünü olduğunu belirtir. Onun bu konudaki delilleri Hz. Peygamber'den nakledilen, “Cehennemliklerin derileri günde yedi kez değiştirilir” sözü; Fudayl b. ‘Iyaz’dan (ö. 187/803) nakledilen “Yanmış deriler tekraren yanmamış hale dönüştürülecektir” ifadesidir.⁴⁴

Sonuç olarak Zemaşşerî'nin, kalbini günahlardan arındırmayan ve

³⁹ Zemaşşerî, *Keşşâf*, 1-2/115.

⁴⁰ “ez-Zenbu ba'de'z-zenb hattâ yesvedde'l-kalbu.”

⁴¹ Zemaşşerî, *Keşşâf*, 3-4/1338. Krş. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 1/297.

⁴² Bk. Buhârî, “İmân”, 39; Müslim, “Müsâkât”, 107-108.

⁴³ Zemaşşerî, *Keşşâf*, 1-2/148-149. Benzer açıklama için bk. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/288.

⁴⁴ Zemaşşerî, *Keşşâf*, 1-2/239.

haramlara karşı temizlemeyen mağrur kimsenin, Allah katında temize çıkamayacağı⁴⁵ görüşüne sahip olduğu söylenebilir.

3. Zemahşerî'ye Göre Tövbe-Günah İlişkisi

Tövbe, kötü fiili yaptığına pişman olup benzer bir kötülüğü yapmama azmetmektir.⁴⁶ Tövbe olmaksızın büyük günahlar bağışlanabilir mi, küçük günahtan dolayı azap edilir mi? Zemahşerî konu hakkında Hasan-ı Basrî ve Atâ'nın görüşlerini aktarır. Hasan-ı Basrî'ye göre; "Allah yalnızca tövbe edenleri bağışlamayı ve azabı hak edenlere azap etmeyi diler."⁴⁷; Atâ'ya göre, "Allah edilen tövbeyi kabul eder; zalim olarak haşredilene ise azap eder." Zemahşerî'ye göre ise Allah zalimler dışındaki insanların tövbesini kabul eder. Ona göre Allah'ın ayetlerini görmezden gelerek cahilce davranan bid'atçı ve heva ehli, İbn Abbâs'ın, "Allah kimilerinin büyük günahını bağışlarken; kimilerine ise küçük günahı sebebiyle azap eder" dediğini iddia ederek içlerini ferahlatmaktadır.⁴⁸ İnkâr uluları ve şirk direkleri 'Âd'lılar gibi olanların tövbe etmeye ve bağışlanma dilemeye akıl tutulması ve delilik demelerinde şaşılacak bir durum olmadığını ifade eden Zemahşerî, asıl şaşılacak olanın, Müslümanlardan bazılarının tövbe edenleri "deli"; Rablerine iltica edenleri "aklını yitirmiş" olarak vasıflandırmaları olduğunu belirtir.⁴⁹

3.1. Günahın Bağışlanmasında Tövbenin Rolü

İşlenen günahtan dolayı tövbe etmenin hükmü nedir? Günahın bağışlanmasında tövbenin etkisi ne kadardır? Zemahşerî'ye göre Allah'ın günahları bağışlamasında tövbe önemli bir etkidir. Çünkü Allah Kur'an'ın pek çok yerinde tekrarlanan tövbe şartıyla bütün günahları bağışlayabilir.⁵⁰ Kur'an bir bütün olup onda çelişki olması düşünüle-

⁴⁵ Said Zihni, *Tercüme-i etvâku'z-zeheb*, 83-84 (84. Makale).

⁴⁶ Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/98. Ayrıca bk. Kâdi Abdülcabbâr, *el-Muhtasar fî usûli'd-dîn*, 117.

⁴⁷ Bk. Mehmet Kubat, *Hasan el-Basrî Hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelam İlmindeki Yeri* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2008), 154.

⁴⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/188. İbn Abbâs'ın ilgili ayet yorumu şöyledir: Allah bağışlanmaya ehil olanları bağışlar, azaba ehil olanlara ise azap eder. Tövbe edenleri bağışlar, tövbe ederek ölenlere karşı ise son derece merhametlidir. Ali b. Ebi Talhâ, *Tewiru'l-mikbâs min tefsiri İbn Abbâs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 73.

⁴⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/507.

⁵⁰ Zemahşerî, *el-Minhâc*, 56. Ayrıca bk. Ebû Ali el-Cübbâî, *Kitâbü'l-makâlât*, çev. Ö. Şimşek, A. İ.

mez. Bu itibarla tövbe hem zikredildiği hem de zikredilmediği yerler için geçerlidir. Zemahşerî'nin naklettiğine göre İbn Abbâs ve Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/653) ayetin ilgili kısmına “Dilediği kimselerin tamamı için günahları bağışlar” şeklinde anlam vermişlerdir.⁵¹ Burada “dilediği kimse”den maksadın tövbe eden olduğu açıktır; çünkü Allah'ın dilemesi, merhametsizliğine değil adalet ve hikmetine tabidir. Zemahşerî, Hz. Peygamber ve Hz. Fâtıma'nın kıraatlerinin manasının “Allah günahların tamamını bağışlar ve hiç aldırış etmez” şeklinde olduğunu, Allah'ın aldırılmazlığının ise korkusuzluk⁵² anlamına geldiğini belirtir.⁵³

Günaha batarak nefesine zulmeden kimseler/mü'minlerin tövbeye yönelmelerinde iki etken söz konusudur. Birincisi Allah'ın azap tehdidi, ikincisi Allah'ın hayâ etmeyi gerektiren azametini hatırlamaktır. Zemahşerî'ye göre Allah'tan başka günahları bağışlayabilen kimsenin olmaması, kulları tövbeye teşvik etmekte ve ümitsizliğe düşmelerine mâni olmaktadır. Zemahşerî konu hakkında Hz. Peygamber'den gelen “Bağışlanma dileyen kimse aynı çirkin fiili günde yetmiş kez işlese de günahı ısrar etmiş olmaz”⁵⁴ rivayetini aktarır. Zemahşerî ayrıca Süfyân-ı Sevrî'den (ö. 161/778) nakledilen “Günahları terk Allah'a duanın ta kendisidir” sözünü nakletmiştir.⁵⁵

Allah'ın tövbe eden günahkâra karşı iki rahmetinin bulunduğunu belirten Zemahşerî, bunlardan ilkinin Allah'ın kulun tövbesini kabul edip bu tövbeyi kul adına itaat davranışı olarak yazması olarak, ikincisini ise yapılan tevbe fiilini kulun günahlarını tamamen yok eden bir vesileye dönüştürmesi olarak belirtir.⁵⁶ Ayrıca Allah günahlardan arındıran tövbe ile insanlara lütufta bulunmasaydı, günah kirinden ebediyen hiçbir

Sarıca, Y. Ankaner (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 55-57; Kâdi Abdülcabbâr, *el-Muhtasar fi usûlî'd-dîn*, 116. Tövbenin vücûbiyeti konusunda ihtilaf olduğunu dile getiren Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil el-Eş'arî (ö. 324/935-36), günahlardan tövbe etmenin farz olduğunu söyleyenler gibi bunu doğru bulmayanların da bulunduğunu ifade eder. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/151.

⁵¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/953. Krş. Ali b. Ebî Talhâ, *Tenvîru'l-mikbâs*, 491.

⁵² eş-Şems 91/15.

⁵³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/953, 1057.

⁵⁴ Tirmizî, “De'avât”, 107. Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/189-190.

⁵⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1078.

⁵⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1065.

temizlenemezdi.⁵⁷ Allah onları din ve dünya işlerinde başarılı kılarak, desteğiyle dünyayı ellerine vermektedir.⁵⁸

Zemahşerî, “Müslüman olmakla tövbe gerçekleşmiş ve İslam geçmiş silmiştir. Bu durumda tövbe etmeye gerek yoktur” görüşüne sahip kimselerin olduğunu belirtir. O, bu kimselerin tövbenin anlamını bilmediğini dile getirdikten sonra tövbe ile ne kastedildiğini âlimlerin de görüşlerinden yararlanarak şu şekilde açıklar: Günah işleyen kimse, o günahından dolayı tövbe ederse, aynı günah aklına geldikçe tövbesini yenilemesi şarttır. Zira onun, Rabb’inin huzuruna varıncaya kadar pişmanlık duygusunu içerisinde taşıması gerekir.⁵⁹ Zemahşerî’ye göre kişi bir günahtan tövbe ederken, başka bir günahı işlemeyi sürdürüyorsa, önceki günahtan da sakınmamış ve tövbe etmemiştir.⁶⁰ Onun bu söyleminden ölüncüye kadar günah ve tövbe konusunda hassas davranılması gerektiğini vurguladığı sonucu çıkarılabilir.

Allah’ın yapılan tövbeyi kabul etmesi için herhangi bir zaman sınırlaması var mıdır? Zemahşerî, Allah’ın tövbeyi her zaman kabul edeceği kanaatindedir. Fâtır 2. ayetteki “rahmet” kelimesine “tövbe” anlamı verildiği ve bunun da İbn Abbâs’a dayandırıldığı iddiasına değinen Zemahşerî, İbn Abbâs’ın tövbe ile tövbeye hidayet edilmeyi, bu konuda muvaffak kılınmayı kastettiğini ve yapılan yorumun da makbul olduğunu zikreder. Ona göre, İbn Abbâs şayet “rahmet” kelimesine

⁵⁷ Zemahşerî, *el-Minhâc*, 56; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/787. Büyük günah işleyen kimsenin, ahirette kâfir olarak muamele görmekten kurtulması tevbeye bağlıdır. Bu konuda Mu’tezile âlimlerinin ittifak ettikleri bilinmektedir. Bk. Ebü’l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi’t-tevhid ve’l-adl* (el-aslah, istihkâku’z-zemm, et-tevbe), thk. Mustafa es-Sekka (b.y.: Dârü’l-Kütüb, 1965), 14/393. Krş. Kâdi Abdülcebbar, *el-Muhtasar fi usûli’l-din*, 118.

⁵⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1067; 3-4/1146. Ayrıca bk. Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (İstanbul: Yazma Eserler, 1996), 2/56.

⁵⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/790-791. Kişi kendisini ve Allah’ı bulana kadar tevbe etmelidir. Jürgen Habermas, *İnsan Doğasının Geleceği*, çev. Kaan H. Ökten (İstanbul: Everest Yayınları, 2003), 15.

⁶⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/214. Ayrıca bk. 116. Kâdi Abdülcebbar, *el-Muhtasar fi usûli’l-din*, 116. Mu’tezile, bir günahtan tevbe etikten sonra o günaha dönen kimsenin, bu günahtan sorumlu tutulup tutulmayacağı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bazılarına göre kişi tevbe sonrasında tekrar dönüş yaptığı günahtan sorumlu tutulur. Bazılarına göre ise tevbe ettiği için, geçmişte işlediği günahlardan sorumlu tutulmaz. Eş’ari, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin*, 1/307. Ebü’l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî’ye (ö. 493/1100) göre ise günahlarından bazıları için tövbe ederken başka günah işlemeye devam eden kimsenin tövbe ettiği günahtan tövbesi geçerlidir. Pezdevî, *Usûlü’l-din*, 235.

“Günahkâr kimsenin tövbesini kabul etmek veya reddetmek Allah’a kalmıştır” manasını yüklemişse bu kabul edilemez. Zira Allah’ın tövbeleri geri çevirdiği herhangi bir zaman dilimi yoktur.⁶¹

Zemahşerî tövbe haricinde günahların Allah tarafından bağışlanmasının bir diğer yolunun Hz. Peygamber ve ailesine sevgi beslemek olduğunu belirtir. O, bu konuda Hz. Peygamber’in, “Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölen kimse şehit olmuş, günahları bağışlanmış; tövbesi kabul olmuş şekilde ölmüştür” dediğini aktarır.⁶² Sonuç olarak tövbe, nefse hâkim olmanın ve yüce gönüllülüğün sembolüdür. Kim ki işlediği günahın bilincinde ise, kendinin bilincinde demektir. Ayrıca tövbe, günah işlediği zaman affedileceğine umut beslemektir. Zira tövbeyle kişi, kendisini bağışlayacak ve boyun eğilecek bir varlık olduğunun farkına varmaktadır.⁶³

3.2. Tövbe Etmeye Engel Olan Hususlar

Zemahşerî’ye göre insanı işlemiş olduğu günahtan tövbe etmeye engel olan hususların başında günahı küçük görmek gelmektedir. Müslümanlar önemsemeyerek Allah katında vebali büyük olabilecek bir günahı işlememeye dikkat etmelidirler. Ayrıca kişinin günahlarından herhangi bir şeyin küçük olduğunu söylemekten çekinmesi gerekir. Zira ona göre günah çekirdekteki küçük bir çizik gibi olabilir, fakat Allah indinde belki de bir ağaç kadar büyüktür. Çünkü Allah Teâlâ, iftira günahını işleyenlere büyük azabın dokunacağını, bunun sebebinin de onun küçük görülmesi olduğunu belirtir.⁶⁴

İnsanı tövbe etmekten alıkoyan ikinci husus Allah’ın bağışlayıcı oluşuyla kendilerini kandırarak affedileceklerini ümit etmektir. Oysa günahların affedilmesi tövbe ile mümkün olup, ısrarla günaha devam eden

⁶¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/978. Fâtır 2. ayetteki “rahmet” kelimesine İbn Abbâs tefsirinde verilen anlam “yağmur, rızık ve afiyet”tir. Ali b. Ebî Talhâ, *Tenvîru’l-mikbâs*, 458. Pezdevî’ye göre Allah Teâlâ arada fasıla olmaksızın tövbenin kabulünü vademiştir. Pezdevî, *Usûlü’l-dîn*, 235.

⁶² Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/110.

⁶³ Habermas, *İnsan Doğasının Geleceği*, 11.

⁶⁴ “Siz onu önemsiz/küçük bir şey sanıyordunuz, oysa o, Allah katında büyük bir vebaldi.” en-Nûr 24/15. Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/785; Ebü’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Makâmât* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2004), 78.

için bağışlanma mümkün değildir. Zemahşerî'ye göre, “*Peki, onlardan doğru söyleyeceklerine dair kitapta söz alınmamış mıydı?*”⁶⁵ ifadesinde kastedilen, Tevrat'taki büyük günah işleyenlerin, tövbe etmedikçe affedilmeyecekleri; “Onlar kitaptaki bu cümleyi okumamışlar mıydı?” ibaresinin anlamı ise günahın sorumluluğundan kurtulmak için tövbenin zorunlu olduğu hükmüdür. Zemahşerî, Mücbire'nin tövbe şartı olmaksızın günahkârların bağışlanabileceği görüşünün, Yahudi görüşüyle aynı olduğu kanaatindedir. Zemahşerî bu iddiasını Mâlik b. Dînâr'dan (ö. 131/748) nakledilen şu rivayetle delillendirir: “Bir zaman gelecek ki insanlar kendilerinden yapmaları istenen işlerde lakayt davranacaklar ve ‘Nasıl olsa bağışlanırsınız! Çünkü Allah'a hiç ortak koşmadık.’ diyeceklerdir. Yaptıkları iyi şey bağışlanacaklarını ümit etmek; gözlerinde en hayırlıları taviz verenleri olacaktır.”⁶⁶ Ona göre kendilerinin çocuklar gibi günahsız/temiz olduklarını ve işledikleri günahların silineceğini iddia edenler Yahudiler ve Hristiyanlardır.⁶⁷ Zemahşerî, kalbinin temiz ve amellerinin çok olduğunu iddia ederek kendini temize çıkartan herkesin Mücbire gibi bu ayetin kapsamına girdiğini belirtir.⁶⁸ Halbuki insanların yaptıklarına karşı Allah'ın sözü sevap ya da ceza ile karşılık vermektir. Allah insanları ahireti bırakıp dünya hayatının süsüne aldanmamaları konusunda uyarılmaktadır.⁶⁹

İnsanları tövbe etmekten alıkoyan üçüncü husus İblis tarafından kendilerine sunulan asılsız, yalan vaatlere kanmaktır. Aldatmak en temel özelliği olan İblis “*Nasıl olsa Allah bağışlayıcıdır; hata ve günahın her türlüünü affeder*”⁷⁰ diyerek insanları tövbe etmekten uzaklaştırmakta ve günah işlemeyi kolaylaştırmaktadır. Zemahşerî, Allah'ın, insanlara musallat olup onları Allah'ın yolundan alıkoyması için İblis'e imkân vermesinde anlaşılmayacak bir durum olmadığını belirtir ve gerekçesini şöyle izah eder: Bu durumun benzeri günahkârlara “*Dilediğinizi yapın.*”⁷¹

⁶⁵ el-A'râf 7/169. Ayrıca bk. Lokmân 31/33; Fâtır 35/6; el-Hadîd 57/14.

⁶⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/396.

⁶⁷ el-Bakara 2/111; el-Mâide 5/18.

⁶⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/238,639; 3-4/980.

⁶⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/980. Krş. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/469.

⁷⁰ Bk. Fâtır 35/5.

⁷¹ el-Fussilet 41/40.

emri gibi olup kişiyi imtihanın bir gereği olarak özgür bir şekilde kendi haline bırakma anlamındaki emirlerdendir.⁷²

Zemahşerî, Ali el-Cübbâî'yi takip ederek Allah'ın bazı günahkârların cezasını eksiksiz vereceği, aynı günahı işleyenlerden bazılarını affedebileceği kanaatindedir. Bunun yanında hiç günahı olmayan elçilerin, çocuk ve akıl sağlığı yerinde olmayanların maruz kaldığı ıstıraplar, ahirette karşılığı verilmek ya da bir maslahat gereği başlarına gelmiştir. Bu konuda Zemahşerî, Hz. Peygamber'den, "Kişinin damarının seğirmesi, ağaç dalının, vücudundan bir yeri çizmesi, ayağının taşa takılması hep günahı sebebiyledir. Allah'ın bağışladıkları ise çok daha fazladır" rivayetini aktarmıştır. Zemahşerî'nin konu hakkında aktardığı bir diğer alıntı Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den naklettiği şu cümledir: "Günahının cezasını dünyada çeken ahiretteki cezasından da kurtulmuştur. Dünyada cezalandırılan, ahirette bir kez daha cezalandırılmayacaktır."⁷³

3.3. Tövbe Etmeden Bağışlanmayacak Günahlar

Zemahşerî işlenen bazı günahların tövbe etmeden sadece iman etmekle silinmeyeceği görüşündedir. O, Ayetteki "günahlarınızın bir kısmını" ibaresinde niçin "bir kısmının affedileceğini" söylediler?" itirazına şöyle karşılık verir: Nûh suresi 3-4. ayetlerde olduğu gibi iman etmekle affedilmeyen zulüm gibi günahlar vardır.⁷⁴ Tövbe etmeksizin bağışlanmayacak diğer günah ise inkârdır. Kimi insanlar inkârcılığı ve günahkârlığı kendilerinde birleştirmektedirler. Başka bir açıdan insanların bazıları kâfir iken, bazıları da büyük günah işleyen zalimler olabilmektedir. Zira tövbesiz bağışlanmamaları konusunda iki grup arasında

⁷² Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/639; 3-4/980, 1152.

⁷³ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, thk. Şu'ayb el-Arnaûti, Adil Murşid (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2001), 2/165. Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1103. Krş. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 1/309.

⁷⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1104. Bağdâdî haddi ve ta'ziri gerektiren büyük günahlar olduğunu belirtir. Bununla birlikte kişi tövbe olmasa bile adalet, tevhid, va'd, va'id, nübüvvet ve keramete dair dini esasları ve İslam dininin rükünlerini bilerek ölürse mü'mindir. Allah azap etmeden onu bağışlayabilir. Şayet ona azap ederse, bu azap ebedî olmaz. Bağdâdî, *Usûlü'd-din*, 291. Ayrıca bk. Ebü'l-Mu'in Meymun b. Muhammed en-Neseî, *Kitâbü't-temhid li kavâidit-tevhid*, nşr. Habibullah Hasan Ahmed (Kahire: Dâru't-Tabâati'l-Muhammediyye, 1986), 359-360.

herhangi bir fark yoktur. Allah onlara lütufla muamele etmeyecek ve bu kişiler cehenneme girecektir.⁷⁵

Tövbe etmeden Allah'ın bağışlamayacağı günahlardan biri de şirk-tir.⁷⁶ Zemahşerî, kendi görüşüne aykırı gibi görünen, “*Allah kendisine ortak koşulmasını kesinlikle bağışlamaz, bunun dışındakileri ise dilediğine bağışlar*” şeklindeki Nisâ 48. ayetini şöyle yorumlar: İşin hakikati, olumlu ve olumsuz her iki fiilin de “dilediğine” kelimesiyle irtibatlı olduğudur. Birincisiyle “tövbe etmeyen”, ikincisiyle “tövbe eden” kastedilmektedir. Bu durumda ayetin manası “Allah kendisine ortak koşulmasını/şirki bağışlamaz, onun dışındakileri dilediğine bağışlar” şeklinde olmaktadır.⁷⁷

Tövbesiz kabul edilmeyecek günahlardan bir diğeri ise kasten bir mü'mini öldürmektir. “*Kim de bir mü'mini bilinçli olarak/kasten öldürürse*” şeklindeki Nisâ 93. ayette hem tehdit hem de uyarma anlamında sert bir hitap vardır. Zemahşerî, bu hitabı dikkate alan İbn Abbâs'ın bir mü'mini kasten öldürenin tövbesinin kabul edilmeyeceği görüşünde olduğunu; Süfyân'ın ise konunun ehl-i ilme sorulduğu ve böyle kimse-lerin tövbelerinin kabulünün söz konusu olmadığını dile getirdiklerini aktardığını nakleder. Zemahşerî, İbn Abbâs gibi ashabın işi böylesine sıkı tutmalarını, onların Allah'ın işi sıkı tutmasındaki yasına uymalarıyla açıklamaktadır.⁷⁸

4. Zemahşerî'ye Göre Peygamber ve Zelle/Hata İlişkisi

Peygamberler günah işlemişler midir? Şayet günah işlemişlerse iş-ledikleri bu günah büyük müdür, küçük müdür gibi sorular kelim âlimleri tarafından tartışılmıştır.⁷⁹ Mu'tezilî âlimler peygamberlerin günahlarının küçük olacağı hususunda görüş birliği halindedirler. Bununla birlikte peygamberlerin günah işlerken, onun günah olduğunu bi-

⁷⁵ Bk. en-Nisâ 4/167; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/272.

⁷⁶ Furat Akdemir, *Vahyin Allah Tasavvuru* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019), 25-29.

⁷⁷ “Inne'l-emîra lâ yebzulu'd-dînâra ve yebzulu'l-kintâra li-men yeşâ.” Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/238.

⁷⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/251-252. İbn Abbâs'ın günah ne kadar büyük olursa olsun yapılan tövbenin kabul edilmeyeceği yönünde bir fikre sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Bk. Ali b. Ebî Talhâ, *Tenvîru'l-mikbâs*, 102.

⁷⁹ Bağdâdî, *Usûlü'd-din*, 188-189; Pezdevî, *Usûlü'd-din*, 172-176.

lincinde olup olmadığı konusunda ikiye ayrılmışlardır. Bazılarına göre elçiler günah işlerken, onun günah fiili olduğunu kasti/bilinçli yapmaz. Diğerlerine göre ise günahlardan küçük olanları, kasten yapabilir.⁸⁰

Zemahşerî'ye göre elçilerden herhangi birinin kendisine vahiy gelmeden önce vahyin nasıl bir şey olduğunu bilmemesi son derece insanî bir durumdur. Kimilerince ayetteki “*İman nedir bilmiyordun*”⁸¹ cümlesinin ne olduğunun tam anlaşlamadığı belirtilmiştir. Onlara göre peygamberlerin akletme, fikir yürütme ve delillendirme yapabilme melekeleri sağlam ise Allah’a imandan kaçınmaları ve O’nu birlememeleri söz konusu değildir. Ayrıca peygamberlik öncesi ve sonrası hem büyük günahlardan hem de insanların dinden uzaklaşmalarına vesile olacak küçük günahlardan korunmuş olmaları gerekirken inkâr halinden nasıl korunmamış olabilirler? Zemahşerî bu itiraza şöyle cevap verir: İman, bir kısmına aklî bir kısmına ise vahyî bilgiyle ulaşılan, bu nedenle farklı şeyleri kapsayan bir kavramdır. Ayette imanın aklî bilgiden ziyade vahyî bilgiyle ulaşılan kısmı kastedilmektedir. Bu kısım ise “*Allah imanınızı zayıf edecek değildir*”⁸² ayetindeki imandan maksadın “namaz” olması gibi elçinin vahiy almaksızın hakkında bilgi sahibi olamayacağı kısımır.⁸³

Zemahşerî peygamberlerin günah işleyip işlemediği hususunu peygamberlerden örnekler vererek açıklamaya çalışır.

4.1. Hz. Âdem ve Zelle/Hata

Zemahşerî, öncelikle Hz. Âdem’den örnek vererek Hz. Âdem’in cennetten çıkarılmasına temas eder. Ona göre Hz. Âdem ve eşinin işledikleri ifade edilen günah büyük değildir. O, “İşlenen bu günah küçük ise, Hz. Âdem küçük bir günah karşılığında neden İblis’in gördüğü muameleye tabi tutulmuş, cennetten çıkarılıp yeryüzüne indirilmiş, isyankâr olduğu, Allah’a verdiği sözü unuttuğu, kararlı davranmadığı

⁸⁰ Eş’arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/272.

⁸¹ eş-Şûrâ 42/52.

⁸² Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/91.

⁸³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1108. Ayrıca bk. İsmail Pırlanta, “Müşriklerin Hz. Peygamber’e Karşı Takındıkları Tavırlar -Ebû Süfyan Örneği”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018), 75-102.

ve tövbeye ihtiyaç duyduğu ifade edilmiştir?” gibi bir sorulabileceğini dile getirir ve bu soruya şöyle cevap verir: Hz. Âdem’in işlediği günah, onun kalbindeki ihlaslı ameller arasında yer edinmiş küçücük bir günahdır. Hz. Âdem’in bu günah sebebiyle karşı karşıya kaldığı muamele ise, işlenen günahın çok kötü olduğunun insanlara bildirilmesine yöneliktir. Ayrıca günahtan sakınma hususunda kendisine ve nesline yönelik bir lütuf söz konusudur. Burada insanlara küçücük bir günahtan dolayı Allah’ın elçisi cennetten çıkarılırken; büyük günah işleyenlerin cennete girmelerinin mümkün olmadığı mesajının verilmesi hedeflenmiştir.⁸⁴

İbn Abbâs’a göre Hz. Âdem’in günah işlediği, isyan ederek Allah’ın emrini çiğnediği ve itaat sınırının dışına çıktığı kesindir. Hz. Âdem isyan edince davranışı hayır olmaktan çıkıp, ğayy/şaşkınlık olmuştur. Zemahşerî ise Allah’ın “Âdem hata etti, ayağı kaydı (zelle)” gibi küçük hataları ifade eden kelimeler yerine “*Hz. Âdem, Rabbine karşı gelmiş ve ne yapacağını şaşırmişti*”⁸⁵ tarzında ağır bir ifade kullandığını belirtir. Yine bu ifadede de mü’minlere ibret alıp cüret ederek işledikleri küçük günahları hafife almamaları⁸⁶ yönünde açık bir öğüt ve bir uyarı söz konusudur.

4.2. Hz. İbrahim ve Zelle/Hata

Zemahşerî, Hz. İbrahim’den nadiren de olsa bazı küçük hataların sâdır olduğunu ifade etmiştir.⁸⁷ Hz. İbrahim’in işlediğini ifade ettiği hatalar ise “*Ben yarın kesin hastayım!*”⁸⁸, “*Aksine, şu büyükleri yapmıştır*”⁸⁹ ve eşi Sâre’nin kız kardeşi olduğu şeklindeki sözleridir. Zemahşerî, bu sözlerin ta’rizli ifadeler⁹⁰ olup onlarla kâfirlerin aklına farklı anlamlar

⁸⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/59, 359.

⁸⁵ Tâhâ 20/121.

⁸⁶ Ali b. Ebî Talhâ, *Tenvîr’ul-mikbâs*, 336; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/720; Furat Akdemir, *Fetânet Sıfatı Bağlamında Hz. Peygamber’in Örnekliliği Meselesi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2018), 217-218.

⁸⁷ Onun kullandığı “hatamı” ifadesi “hatâyâye/hatalarımı” şeklinde de okunmuştur.

⁸⁸ es-Sâffât 37/89.

⁸⁹ el-Enbiyâ 21/63.

⁹⁰ Ta’riz: “Manaya mefhum yoluyla delalet etmek”tir. Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi’l-Kur’ân* (Kahire: Dâru’t-Türâs, 1984), 2/311. En ince ve en güzel kinaye türlerinden olan ta’riz, ortaya veya belli birine söylenen bir sözün başkasına ima/işaret yöntemiyle dokundurulmasıdır.

getirmek istendiğini ve bunların istiğfar gerektiren günahlardan olmadığını belirtir. “Elçilerden yalnızca affedilen türden küçük günahlar meydana gelir. O halde kendisinin bazı günahları işlediğini itiraf etmesi ve affolunmayı umut etmesi ne anlama geliyor?” tarzında bir eleştiriyse Zemahşerî şöyle cevap verir: Elçilik görevi süresince benliklerini yok edip Rabb’lerine karşı kendilerini alçaltmaları peygamberlerin istiğfarıdır. Nitekim ayetteki “umduğum” kelimesi de buna işaret eder. Ayrıca Hz. İbrahim affa mazhar olacağına kesin gözüyle bakmamaktadır. Bunda da mü’minlere haddi aşıklarında af dilemeleri gerektiğini öğretmek bakımından büyük bir ders bulunmaktadır. Bu konudaki bir diğer eleştiri, af, dünyada dilenirken Hz. İbrahim’in günahlarının affını neden hesap günü ile ilişkilendirdiğidir. Zemahşerî bu eleştiriye, günahın sonucunun dünyada iken gizli bir durum olup hesap günü ortaya çıktığı şeklinde izah getirir.⁹¹

4.3. Hz. Şu‘ayb ve Zelle/Hata

İnkârcılar, Allah’ın peygamberi olan Hz. Şu‘ayb’ı, “*Ya da mutlaka bizim dinimize döneceksiniz*”⁹² diyerek inkârcılığa dönmeye çağırılmışlardır. Hz. Şu‘ayb’ın onlara cevabı, “*Allah bizi dininizden kurtardıktan sonra yine ona dönersek doğrusu, Allah’a karşı yalan uydurmuş oluruz*” olmuştur. Hz. Şu‘ayb’ın bu cevabından hareketle “Peygamberlerin, küfre dönmeleri, büyük günah işlemeleri, hatta insanların kendilerinden nefret etmelerine sebep olanların dışında küçük günahları işlemeleri bile caiz değildir”⁹³ şeklinde itirazda bulunanlara Zemahşerî şu şekilde cevap verir: İnkârcılar önceleri kâfir iken sonradan mü’min olan kimseleri kastetmek üzere kullandıkları çoğul sıygasındaki zamiri, tekil sıygasına tercih edip tağlib⁹⁴ yoluyla “Ya da dinimize dönersiniz” diyerek Hz. Şu‘ayb için de kullanmışlar ve sanki bütün inananların dinlerinden

Ebû Muhammed İbn Kuteybe, *Te’vilü müşkili’l-Kur’an* (Kahire: Dâru’t-Türâs, 1973), 263-264.

⁹¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/835.

⁹² el-A’râf 7/88.

⁹³ Sâbüni, *Mâtüridiyye Akâidi*, 115.

⁹⁴ Tağlib: Sözlük anlamı “üstün getirmek, çoğunluğa göre hükmetmek” manasına gelen tağlib, aralarındaki bir ilgiden dolayı bir lafzı diğer lafzı ve anlamını kapsayacak şekilde kullanmak demektir. Abdülfettâh Besyûni, *İlmü’l-me’âni* (Kahire: y.y., 1987), 1/290-292.

dönmelerini istemiş gibi konuşmuşlardır. Hz. Şu'ayb da cevabını bu kullanıma uygun olarak vermiş ve bununla kendisinin değil kavminin sonradan inananlarının dinden dönmelerini kastetmiş, küfre dönmesi mümkün değilken kendisini de söze dâhil etmiştir.⁹⁵ Benzer şekilde Zemahşerî'ye göre, büyük günah işlemekten masum olan peygamberlerin “Bizden sâdır olan küçük günahlar için yaptığımız tövbemizi kabul et” tarzındaki dualarıyla, nesillerinin yapacakları tövbelerin kabul olunmasını Allah'tan istemiş olabilirler.⁹⁶

4.4. Hz. Yûnus ve Zelle/Hata

Hz. Yûnus, Yüce Allah'ın emrini beklemeden görev mahallini terk etmiştir. Yaptığı bu hata neticesinde denize atılmış ve kınanmış bir haldeyken balık onu yutmuştur.⁹⁷ “Nasıl oluyor da zikri geçen ayette, Firavun gibi ‘kınanmış’ şeklinde nitelenmiş?”⁹⁸ denilmesine Zemahşerî şöyle cevap verir: Kınamayı gerektiren nedenler çeşitli olduğundan, kınanmanın miktarı bu değişikliğe göre değişkenlik gösterir. Örneğin, küçük günah işleyen kendi ölçüsünde, büyük günah işleyen de kendi ölçüsünde kınanır. Ayrıca, “Onlar peygamberlerine karşı geldiler”⁹⁹ ve “Âdem Rabbine karşı geldi”¹⁰⁰ buyrulmaktadır.¹⁰¹

Sonuç olarak Mu'tezilî âlimler gibi Zemahşerî de peygamberlerin günahlarının küçük olacağı kanaatindedir. Zira ona göre peygamberlerin büyük günah işlemesi caiz değildir.¹⁰² Peygamber hata yaparken, bunun bir günah olduğunu bilerek yapamaz.¹⁰³ Bu anlayış, Zemahşerî'nin Allah'ın elçilerine aşırı hürmette bulunduğu, onlarla

⁹⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/374.

⁹⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/86.

⁹⁷ es-Saffât 37/142. Ayrıca bk. el-Enbiyâ 21/87-88; el-Kalem 68/48-50.

⁹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferid (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 3/108.

⁹⁹ Hûd, 11/59.

¹⁰⁰ Tâhâ 20/121.

¹⁰¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1188. Bağdâdî, isyanların, sırf küfür; büyük günahları işlemek veya mazeretsiz olarak farzları terk etmek; bazı kelimelerin küçük günah dediği hususlar olmak üzere üç kısım olduğunu belirtir. Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 292.

¹⁰² Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/59. Krş. Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu usûli'l-hamse*, 2/302.

¹⁰³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 1/272.

günah kavramını bir arada kullanmamaya son derece özen gösterdiğine işaret etmesi bakımından önemlidir.

5. Zemaşerî'ye Göre Günah Karşısında Mü'min ile İnkârcının Tavrı

5.1. Günah Karşısında Mü'minin Tavrı

Kınanmayı gerektiren sebepler çeşitli olduğundan, kınanmanın miktarı bu değişikliğe göre farklılık arz eder. İnsanın değeri, mükâfat ve cezanın artmasında önemli rol oynamaktadır. İsrâ 74. ayette Hz. Peygamber'le ilgili “neredeysel” ve “az da olsa” ifadesiyle müşriklere meylin varlığı dile getirilmiştir. Buna karşın sonraki ayette her iki âlemde azap uyarısı yapılmıştır. Bu ise çirkin fiili daha çirkin hale getiren hususun onu işleyen kimsenin değerinin yüksek olduğuna işaret etmektedir. Buradan hareketle Zemaşerî mezhep öncülerinin, Mücbire'nin çirkin fiilleri çirkin fiillerden münezzeh olan Allah'a isnat ettiklerini bunun ise büyük bir günah olduğu değerlendirmesini yaptıklarını söylemiştir. Ona göre zikri geçen ifadede, Allah düşmanlarına karşı gösterilebilecek en ufak bir yakınlaşmanın, Allah'ın dostluğundan uzaklaşmak olduğu ve gazabını gerektirdiğine delil bulunmaktadır. Dolayısıyla mü'min bu ayeti iyice düşünmelidir. Zira ayet hakkında tefekkür eden kimsenin haşyet/endişe hissetmesi, İslam'a olan bağlılığının artması demektir. Hz. Peygamber'in de bu ayet nazil olunca, “Allah'ım! Beni bir göz açıp kapama süresince dahi nefsimle/kendimle baş başa bırakma!”¹⁰⁴ diye dua ettiği nakledilmiştir.¹⁰⁵

Mü'minlerin, Allah'ın istemediği birtakım fiilleri işledikleri bir gerçekliktir ve günah işlediklerinde içlerinde günaha karşı büyük bir nefret duygusu ortaya çıkar. Kur'an bu duyguyu “kılâ”¹⁰⁶ kelimesiyle ifade eder. “el-Kılâ” insanın yüreğini yakıp kavuran güçlü bir nefrettir. Burada tiksinden maksat, din bakımından olanıdır. Mü'minin, Allah'ın dini konusundaki duyarlılığı güçlü olup günahlardan nefreti fitrata yakındır. Mü'min günaha rıza göstermediği gibi insanları günah

¹⁰⁴ Süleymân b. Eş'as Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), “Edeb”, 110.

¹⁰⁵ Zemaşerî, *Keşşâf*, 1-2/643.

¹⁰⁶ Şuarâ, 26/168; Zemaşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 2/110.

işlemeye tahrik etmekten kaçınır. Zira isyana rıza gösteren, isyan eden hükmündedir.¹⁰⁷

Zemahşerî mü'minin günahlar konusunda iki tavrının olabileceğinden bahseder. Birincisi; imanlı kişi amellerini boşa çıkaracak günahlar işlediğini bilir ve ona göre davranır. İkincisi iman sahibi kimi zaman, davranışlarından hangisinin amellerini boşa çıkaracağını bilmediği, oysa Allah katında bu tür günahlarının bulunabileceğini aklından çıkarmaz. Bu durumda mü'mine düşen, tehlikeli/dikenli bir yolda sakınarak yürüyen kimse gibi olmaktadır.¹⁰⁸

Zemahşerî'ye göre mü'minin amelini boşa çıkarana büyük günahlardır. Ashab, şirk unsurunun olduğu yerde amellerin fayda vermeyeceği, imanla beraber de günahın zararının olmayacağı fikrine sahipti. “*Amellerinizi iptal etmeyin!*”¹⁰⁹ ayeti nazil olunca onlar Allah'a olan ibadetlerinin ahirette bir paçavra gibi yüzlerine çalınmaması için büyük günahlardan çekinmeye başlamışlardır. Şirk dışındaki günahların Allah tarafından bağışlanabileceğine dair ayet¹¹⁰ inince büyük günah işleyenler hakkında korkmuş, ondan uzak duranlar için de ümit beslemişlerdir.¹¹¹

İnsanlar günahlardan korunmaları durumunda “müttakî” sıfatıyla vasıflanacaklardır. Zemahşerî, “ittikâ”yı kişinin ceza çekmesine vesile olacak fiillerden sakınması olarak tarif eder. Küçük günahların buna dâhil olup olmadığı hususunda ihtilaf edildiğini belirten Zemahşerî, takvanın küçük günahlardan sakınmayı içermediği, zira günahın yüklerinden kaçınanın küçük günahlarının örtüldüğü görüşünün doğru olduğunu kabul eder. İnsana, zahirine göre mü'min deneceğini ifade eden Zemahşerî, “âdil” sıfatının ancak adaletli olup olmadığı denenmiş kimseye verilmesinde olduğu gibi, müttakî isminin de kişiye denemeden geçmesinden sonra verileceği kanaatine sahiptir.¹¹²

¹⁰⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/841; Said Zihni, *Tercüme-i etvâku'z-zehab*, 173-175 (100. Makale).

¹⁰⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1164-1165.

¹⁰⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1153.

¹¹⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/259.

¹¹¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1153. Krş. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/305.

¹¹² Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/20, 90.

26. 5.2. Günah Karşısında Günahkâr ve İnkârcının Tavrı

Günahkâr ile inkârcılar günah işledikleri gibi inananları da günah işlemeye davet etmektedirler. Mü'minler, bu tür insanlara uymamaları konusunda uyarılmışlardır. Zira günahkâr ile inkârcılar, mü'mini günah ve inkârcılık olan bir işe çağırırken, bunun dışındaki eylemlere yardım etmeye çağırmazlar.¹¹³

Zemahşerî'ye göre “başlarına bir fenalık gelse”¹¹⁴ ayetinde “insan” kelimesi tekil kullanılsa da çoğul anlamında olup bununla bütün insanlar kastedilmiştir. Elleriyle işledikleri sebebiyle başlarına hastalık, fakirlik ve korku gelmesi ancak günahkârlara uygun bir hal olduğu için bu insanlarla da sadece günahkâr olanlar kastedilmektedir. Allah inkâr eden/kefûr insanların nimete nankörlük ettiklerini kayıt altına almak için, “insan” kelimesi yerine zamir kullanarak “Şüphesiz o nankördür” demek yerine “Şüphesiz nankördür insanoğlu!” demiştir.¹¹⁵ Günahkâr insanın nimeti unutan ve küçümseyen kimse olduğu ortaya çıkmaktadır.¹¹⁶ Yahyâ b. Mu'âz er-Râzî'ye (ö. 258/872) göre günahkâr insanın özelliği ise, günahlarını hiçbir şeyin kendisine gizli kalmadığı Yaratıcı karşısında günahı açıktan işlerken insanlardan gizlemek, Allah'ı kendisine bakanların en değersizleri olarak görmektir.¹¹⁷

“Azap etmek Yüce Allah'ın iradesine bağlıdır. O halde Allah inkârcıların can çekişe çekişe ölmelerini nasıl istemiş olabiliyor?” diyerek Allah'ın bu konudaki iradesine itiraz edenlere Zemahşerî şöyle karşılık verir: Burada kastedilen, kendilerine verilen nimetlerle inkârcıların yavaş yavaş azaba uğramalarıdır. Âl-i İmrân 178. ayette de ifade edildiği üzere Allah, nimet bolluğundan dolayı ahiretini unutan birer kâfir olarak can verecekleri ana kadar bunlara rızkını vermeyi sürdürmektedir.¹¹⁸

¹¹³ Zemahşerî, “günahkâr”ın günaha dalmış ve fîskın her çeşidini yapan Utbe (ö. 2/624); inkârcının ise inkârcılıkta haddi aşmış, küstahlıkta sınır tanımayan Velid (ö. 1/622) olduğunun söylendiğini aktarmıştır. Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1316. Krş. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/370. İnkârcı insanların özellikleri için bk. Halil Öztürk, “Kur'an'da İnkârcı Bir İnsan Tipolojisi: Mücrim”, *International Social Sciences Studies Journal* 9/113 (2023), 7703-7718.

¹¹⁴ eş-Şûrâ 42/48.

¹¹⁵ Bk. İbrâhîm 14/34; el-Âdiyât 100/6.

¹¹⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1106.

¹¹⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1121.

¹¹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/448, 564.

Zemahşerî'ye göre konumu kâfir ile mü'min (el-menzile beyne'l-menziileteyn) arasında olan fâsık kimseler bulunmaktadır.¹¹⁹ Ona göre bu kimseler, günahın büyüklerini işleyerek Allah'ın emrinden çıkanlardır. O, fâsık kavramını bu şekilde tarif eden ilk kişinin Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) olduğunun söylendiğini nakleder. Zemahşerî, kişinin bu iki konum arasında bulunmasının anlamını şöyle açıklar: Bu kimse nikâh, miras ve cenaze işlemlerinde mü'min kabul edilir. Kendisinden ve inancından uzak durulması, şahitliğinin reddedilmesi gibi hususlarda kâfir muamelesi görür. Zemahşerî, Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) mezhebinin ve Zeydiyye'nin böyle kimselerin imamlığında kılınan namazların geçersiz olduğunu savunduklarını belirtir. Ayrıca Zemahşerî inatçı kâfirlere de fâsık denildiğini, Kur'an'da bu iki kullanımın yer aldığını dile getirir.¹²⁰ Sonuç olarak mü'minler, kimi günahları sevaplarıyla örtülüp müjdelenirken inkâr edenler amelleri geçersiz kılınmakla ve işlediği her tür günahtan dolayı cezalandırılmakla uyarılmaktadırlar.¹²¹

5.3. Başkasının Günahını Yüklenmek

İnkârcılar, mü'minleri kendi dinlerine döndürmek istemekte; birbirlerine de mü'minlerin günahlarını taşımalarını emretmektedirler. Bir bakıma mü'minlerin günahlarını üstlenmeyi dinlerine uyma şartına bağlamaktadırlar. Kureyş ileri gelenleri, iman edenlere; kâfir olanlar iman edenlere, “*Bizim yolumuza uyun, sizin günahlarınızı da biz yüklenelim!*”¹²² demişlerdir. Zemahşerî kendi dönemindeki bazı Müslümanların, günahkârların dinlerine uyup arkadaşını büyük günahlardan bazılarını işlemeye cesaretlendirerek “Sen bunu yap; günahı benim boynuma” dediklerini ifade etmektedir. Ona göre böyle bir kefaletle aldananlar daha çok avam tabakasında olup iman ve iradesi zayıf olanlardır. Halbuki Allah aynı ayette, “*Oysa onların günahlarından hiçbirini*

¹¹⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/77. Ayrıca bk. Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu usûi'l-hamse*, 2/614.

¹²⁰ “*Gerçekten münafiklar, fâsığın ta kendisidir.*” et-Tevbe 9/67; “*İmandan sonra fâsıklık ne kötü bir yafıdır.*” el-Hucurât 49/11. Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/51.

¹²¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/48; 3-4/967.

¹²² el-Ankebût 29/12. Benzer ayetler için bk. el-Bakara 2/123; İsrâ 17/15; Lokmân 31/33; el-Mümtehine 60/3.

yüklenecek değiller” sözüyle bu tür vaatte bulunanları yalanlamaktadır. Konu hakkında Zemahşerî, ihtiyaçları Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158-775) tarafından karşılanmış olan Haşviyye'den birinin halifeden kıyamet günü kendisine şefaet etmesini istediğini; 'Amr b. 'Ubeyd'in (ö. 144/761) ise halifeye böylelerinden uzak durmasını, bunların gündüz adam soymaya çalışan eşkiyalar olduğunu; halifenin mü'minlere kefil olmak suretiyle üstlendikleri günahlardan başka, dinden uzaklaşmalarına neden oldukları kimselerin günahlarını da yükleneceğini dediğini nakleder.¹²³ Sonuç olarak Zemahşerî'ye göre ahirette hiçbir nefsin bir başkasının günahını yüklenmesi ve bu günahı hesaba çekilmesi söz konusu değildir.¹²⁴

6. Zemahşerî'ye Göre Şefaet-Günah İlişkisi

Genel olarak kelamcılar, şefaatin varlığı konusunda ittifak içinde iken bunun nasıl olacağı noktasında ihtilaf etmişlerdir. Onların bu şekilde bir tutum sergilemelerinin nedeni, ağırlıklı olarak şefaet ve günah kavramlarını algılayış biçimlerinden kaynaklanmaktadır. Ancak başta Ehl-i Sünnet çevreleri olmak üzere büyük günah sahibi kimseler için şefaatin olacağı konusunda bir uzlaşma olduğu görülmektedir.¹²⁵

İnsanların yaptıkları her tür eylem melekler tarafından amel defterine kaydedilmektedir. Kur'an'da “amel defteri”, Kehf 49. ayette geçen ve cins ifade olan “el-kitâb” kelimesiyle karşılanmaktadır.¹²⁶ Ayette ifadesini bulan “Eyvahlar olsun!” sözünü söylemiş olanlar, başlarına gelen helâk hallerinden dolayı “Vay başımıza gelen helâk!” şeklinde çığlık atmışlardır. “Küçük-büyük hiçbir şey bırakmamış” sözü ise kötü hasletlerin tamamını kapsayan bir ifadedir. Amel defterlerine büyük günahlardan kaçınmayanların küçük günahları da kaydedilecektir. Fudayl b.

¹²³ el-Ankebût 29/13. Ayrıca bk. en-Nisâ 4/85.

¹²⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/898, 983.

¹²⁵ Detaylı bilgi için bakılabilir. Harun Çağlayan, *Etik Açısından Mâtürîdî'nin Hidayet Anlayışı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 148-154.

¹²⁶ Suhuf kelimesi için bk. Mehmet Altuntaş, “Kur'an'da Peygamberlere Gönderilen 'Suhuf' Kitaplar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies* 11/12 (2016), 14-18.

İyâz (ö. 187/803) da bu ayeti dinlediğinde feryat edenlerin büyük günahlardan ziyade küçük günahlar için feryat ettiklerini ifade etmiştir.¹²⁷

İnkârcıların/günahkârların dini reddetmelerinin gerekçesi, onların; “*Sayılı günler haricinde bize asla ateş dokunmayacak*”¹²⁸ söylemleridir.¹²⁹ Zemahşerî hesap gününde işlerinin zor olmayacağı kanaatine sahip olan inkârcılar ile Mücbire ve Haşeviyye mensuplarının aynı görüşte olduğunu belirtir. Zira ona göre Mücbire ve Haşeviyye mensupları şefaata sayesinde kısa bir azabın ardından cehennemden çıkacaklarını ummaktadırlar.¹³⁰

Zemahşerî, akla göre cezanın bağışlanması ya da şefaata¹³¹ ile düşmesi mümkün iken nassların buna mâni olduğunu söyler. Günahkârlar için ahirette şefaatin olmayacağını Zemahşerî, Bakara 48. ayetle temellendirir.¹³² Ona göre ayette genel bir olumsuzlama vardır ki, bu da bir kimsenin başkası adına herhangi bir fiil işleyemeyeceği, hiç kimseden herhangi bir şefaatin kabul edilmeyeceği anlamını gerektirir.¹³³

Zemahşerî, “*Rabbinin dilediği müstesna*”¹³⁴ ayetindeki istisnayı Mücbire’nin büyük günah sahiplerinin şefaate cehennemden çıkarılacakları şeklinde yorumladıkları ancak bu yorumun aldatıcı olduğunu belirtir. Ona göre ayetteki “gökler ve yer durdukça” ibaresi onların görüşünü yalanlamaktadır. Zemahşerî, Abdullah b. Amr’dan gelen Hz. Peygamber’in devirlerce süre geçtikten sonra cehennem kapılarının açılacağı ve orada kimsenin kalmayacağı rivayetine dayanarak Kur’an’ı arkalarına atanlardan bir beklenti içerisinde olmanın hatalı olduğunu ifade eder. Zemahşerî bu rivayete aldanıp kâfirlerin bile cehennemde ebediyen kalmayacağına inananların olduğunu zikreder. Ona göre bu ve benzeri görüşler apaçık bir hızlandır. Zemahşerî, “Bu rivayet sahih

¹²⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/664. Bk. Ali b. Ebî Talhâ, *Tenvîru’l-mikbâs*, 313.

¹²⁸ Âl-i İmrân 3/24.

¹²⁹ Mehmet Altuntaş, *Medeni Surelerde Sayılar* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022), 223-226.

¹³⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/158. Ayrıca bk. Cübbâî, *Kitâbü’l-makâlât*, 102. Buna karşın büyük günah işleyen için mağfireti caiz gören Neseî, onlara nebî ve resullerin hatta hayırlı kulların şefaata edeceğini belirtir. Neseî, *Kitâbü’l-temhîd*, 373-374.

¹³¹ Zemahşerî, *Esâsu’l-belâğa*, 1/513.

¹³² Benzer mesajlar için bk. el-Bakara 2/254; eş-Şuarâ 26/100; Lokmân 31/33.

¹³³ Zemahşerî, *Kitâbü’l-minhâc*, 53; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/62.

¹³⁴ Hûd 11/107.

ise ifade, “Cehennemdekiler bir azaptan başka bir azaba girerler” anlamındadır.¹³⁵

7. Zemaşerî'ye Göre Büyük Günah İşleyenlerin Cehennemdeki Durumu

Zemaşerî, Allah'a kulluk yapmadan amelsiz cenneti uman kimseler bulunduğunu ve bunların utanma duygularının az olduğunu belirtir. O, Allah'a itaat hususunda cimrilik eden birine Allah'ın rahmetiyle cömertlik yapmayacağı kanaatindedir. O, Şehr b. Havşeb (ö. 112/730) ve Hasan-ı Basrî'den, yapılan amellerle Allah'ın rahmetine ve cennete ulaşılacağı yönünde nakilde bulunur.¹³⁶

Zemaşerî, bazı insanların da günahlarından dolayı cezalandırılmayacağı kanaatine sahip olduğunu ifade eder. Zemaşerî onları bu tür kanaate sevk eden hususun önceki imanlarının kendilerini imtihandan uzak tutacağını düşüncesi olduğunu söyler. Halbuki “*Ne kötü hüküm veriyorlar*”¹³⁷ ayetiyle onların verdiği hükmün yanlış olduğu vurgulanmaktadır.¹³⁸ Zemaşerî konu ile ilgili İkrime'den (ö. 105/723) gelen rivayeti aktarır: Hâriciyye'nin önemli ismi Nâfi b. Ezrak (ö. 65/685), İbn Abbâs'a, “Allah Teâlâ ‘cehennemden çıkacak değillerdir’¹³⁹ buyururken, iddian büyük günah işleyen bir topluluğun cehennemden çıkartılacakları mıdır?” dedi. İbn Abbâs, “Öncesine de baksana! Bu, inkârcılar içindir” dedi. Zemaşerî anlatılanın, Mücbire'nin düzmecelelerinden olduğu, bunun onların ilk iftiraları olmadığını belirtir. Ona göre bu anlatılanın iftira olduğuna delil, Nâfi'nin Kureyşli akraba ve dostları arasında bulunurken İbn Abbâs ile cesaret gerektiren bir üslupla karşı karşıya getirilmesidir.¹⁴⁰

Zemaşerî'ye göre büyük günah işleyip tövbe etmeyenin ebediyen cehennemde kalacağına dair delil Nisâ 93. ayettir. “Kim öldürürse” ifadesi, inanan-kâfir, tövbe eden-etmeyen tüm katilleri kapsamaktadır.

¹³⁵ Zemaşerî, *Keşşâf*, 1-2/520.

¹³⁶ Zemaşerî, *Keşşâf*, 1-2/189.

¹³⁷ el-Ankebût 29/4; el-Câsiye 45/21.

¹³⁸ Zemaşerî, *Keşşâf*, 3-4/896.

¹³⁹ el-İnfîtâr 82/16.

¹⁴⁰ Zemaşerî, *Keşşâf*, 1-2/288.

Ancak, tövbe edeni kapsam dışı bırakan başka deliller vardır. Zemaşerî, tövbe etmeyen günahkârın cehennemden çıkarılacağını iddia eden kimselerden bu delile denk bir delil getirmesini istemektedir.¹⁴¹ Ancak Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî (ö. 333/944) Zemaşerî'den yıllar önce konu hakkında şu yorumu yapmıştır: İlahî lütuf çerçevesinde Kur'an ve hadislerin açıkladığı pek çok af müjdeleri vardır. Şayet şefaât kabul edilmezse insanların Allah'ın rahmetine yönelik ümitleri tükenmekte, ayrıca ümmeti olmaları hasebiyle Hz. Peygamber'in şefaatine güvenen Müslümanların duası işlevsiz hale gelmektedir.¹⁴²

Zemaşerî'ye göre cehenneme gidenlerin orada ebediyen kalacaklarının bir diğer delili Hûd 107. Ayetteki, "*Rabbinin dilediği müstesna*" ifadesidir. O buradaki istisnayı, cehennem azabının sonsuzluğundan istisna olarak yorumlar. Zira cehennemdekiler ateşle azap edilmelerine ek olarak zemherir¹⁴³ ve benzeri ceza çeşitleriyle de azap edilirler. Bu azap türlerinin en aşırısı, Allah'ın onları huzurundan kovmasıdır.¹⁴⁴ Onun tövbe yönünde en ufak bir gayret olmadığı sürece Allah'ın bağışlamayacağı, tövbe edildiği takdirde tövbenin kabul olacağı fikri, Yararı'nın iradesinin kısıtlanmasını akla getirmektedir.

Sonuç

Önemini her dönemde koruyan günah konusu pek çok âlim gibi Zemaşerî tarafından da değerlendirilmiştir. O, günah konusunu açıklarken naklin yanında akla/Mu'tezilî görüşe önem vermiş, ayrıca kendi dönemine kadar olan sürede konunun nasıl anlaşıldığına temas etmiştir. Zemaşerî "yük" olarak kabul ettiği günahı büyük ve küçük şeklinde ikiye ayırmış, günahın kalbin mühürlenmesindeki etkisine değinmiş, günahın affedilmesi için tövbenin şart olduğunu belirtmiştir. Sonrasında Allah'ın elçilerinin yaptığı hataların "günah" olarak değerlendirilmeyeceğini dile getirmiş, günah karşısında mü'min ile inkârcının tav-

¹⁴¹ Zemaşerî, *Kitâbü'l-minhâc*, 59-60; Zemaşerî, *Keşşâf*, 1-2/251.

¹⁴² Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 588.

¹⁴³ Cehennemden bir bölümüne Zemherir (Zemheri) denir. Çok soğuk Cehennem'dir.

¹⁴⁴ Zemaşerî, *Keşşâf*, 1-2/520.

rının farkından söz etmiş, tövbe etmeden ölen kimseler için “şefaatin” vaki olmayacağına değinmiştir. Son olarak günahkâr ile inkârcıların cehennemden çıkamayacağını savunmuştur.

Zemahşerî objektif fikirleri olmakla birlikte günah konusunda kendi görüşünü destekleyen ayet, hadis ve rivayetlere daha çok yer vermiştir. Bunun örneği büyük günahların sayısı hususudur. Büyük günahların vahiy ile bilinebileceğini söyledikten sonra sayılarının yedi yüze kadar çıkabileceğini ifade eden rivayeti kullanmıştır. Ayrıca surelerin fazileleriyle ilgili rivayetlerin sıhhati konusunda muhaddisler arasında bile bir birlikten söz etmek mümkün değilken akılcılığı ile tanınan Zemahşerî tövbe etmeyi devre dışı bırakarak günahların affedilmesini bu tarz rivayetlere dayandırmıştır.

Mü'mini hiç günah işlemeyen ya da işlediği büyük günahtan dolayı tövbe eden olarak tanımlayan Zemahşerî, inkârcıyı ise dinin temel ilkelerini reddeden olarak vasıflandırır. Onun günahkâr ile inkârcıyı aynı seviyede görmesi iki açıdan eleştirilebilir. Birincisi Yaratıcı'dan ümit kesilmemesini bildiren ayetler günahkârın Allah'a olan bağlılığını canlı tutmaktadır. İkincisi yapılan zerre miktarı iyiliklerin bile ahirette hesaba katılacağını ifade eden ayetler, günahkâr hakkında son kararın Allah'a ait olduğuna işaret etmektedir. İnkârcı ise dünyada Allah'a meydan okumasının karşılığı olarak ahirette Allah'ın affından mahrum kalacaktır.

Zemahşerî, günah konusunda esnek davranan Mücbire ve Haşviyye'yi eleştirmiş, onların tavırlarının Müslümanları günahtan uzak tutmadığı gibi günaha yönelmeye cesaretlendirdiğini belirtmiştir. Onun günah konusunda hassas davranmasının nedeninin İslam ümmetini oluşturan bireylerin Allah'a ve mahlukata karşı ahlaklı olmalarını ve büyük günahtan kaçınmalarını sağlamak olduğu ifade edilebilir. Ayrıca onun, günümüzde de geçerliliğini koruyan günahından dolayı cezalandırılmayacağı ve başkasının günahını yüklenme algısının yanlışlığı konusunda akılcı çözümler ortaya koyduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnaûtî, Adil Murşid. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2001.
- Ali b. Ebî Talhâ. *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Akdemir, Furat. *Fetânet Sıfatı Bağlamında Hz. Peygamber'in Örnekliği Meselesi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2018.
- Akdemir, Furat. *Vahyin Allah Tasavvuru*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.
- Altuntaş, Mehmet. *Medenî Surelerde Sayılar*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022.
- Altuntaş, Mehmet. "Kur'an'da Peygamberlere Gönderilen 'Suhuf/Kitaplar' Üzerine Bir Değerlendirme". *Turkish Studies* 11/12 (2016), 1-24.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Usûlü'd-dîn*. thk. Ahmed Şemseddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Besyûnî, Abdülfettâh. *İlmü'l-me'ânî*. Kahire: y.y., 1987.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-sahîh*. İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Cübbâî, Ebû Ali. *Kitâbü'l-makâlât*. çev. Ö. Şimşek, A. İ. Sarıca, Y. Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbu't-târifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1985.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *Hucetullâhi'l-Bâliğa*. Kahire: Dâru'l-Cil, 2005.
- Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullah İmâmü'l-Haremeyn. *Kitâbü'l-irşâd*. thk. Muhammed Yusuf Musa. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1950.
- Çağlayan, Harun. *Etik Açından Mâtürîdî'nin Hidayet Anlayışı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as. *es-Sünen*. İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ. *Gâyetu'l-vusûl şerhi Lübbü'l-usûl*. Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, ts.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâ'îl. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*. thk. M. Muhiddîn Abdülhamîd. Kahire: Mektebetü Nehdati'l-Mısrî, 1950.
- Habermas, Jürgen. *İnsan Doğasının Geleceği*. çev. Kaan H. Ökten. İstanbul: Everest Yayınları, 2003.
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ'*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.

- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pinar Yayınları, 1991.
- İbn Fâris, Ebü'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed. *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakar. Kahire: Dâru't-Türâs, 1973.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. b.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1975.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Kâdî Abdülcabbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muhtasar fî usûli'd-dîn*. çev. Hulusi Arslan. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Kâdî Abdülcabbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl (el-aslah, istihkâku'z-zemm, et-tövbe)*. thk. Mustafa es-Sekka. b.y.: Dâru'l-Kütüb, 1965.
- Kırtay, M. Faik. "Kur'an'da Günah Anlamına Gelen Kelimelerin Anlam Fark (Nezâir Bağlamında Bir İnceleme)". *Hikmet Yurdu* 14/27 (2021), 155-181.
- Kubat, Mehmet. *Hasan el-Basrî Hayatı, İlmî Kişiliği ve Kelam İlmindeki Yeri*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2008.
- Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer. *Müsnedü's-şihâb*. thk. Hamdi Abdülmecîd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Kutsal Kitap*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2014.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü Ehli's-sünne*. thk. Mücdî Bâsellûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2003.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Ahmed Ferîd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Müslim, Ebü'l-Huseyn b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Nesefî, Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed. *Kitâbü't-tevhîd li kavâidi't-tevhîd*. nşr. Habibullah Hasan Ahmed. Kahire: Dâru't-Tabaâti'l-Muhammediyye, 1986.

- Öztürk, Halil. "Kur'ân'da İnkârcı Bir İnsan Tipolojisi: Mücrim". *International Social Sciences Studies Journal* 9/113 (2023), 7703-7718.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed. *Usûlü'd-dîn*. thk. H. Peter Linss. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003.
- Pırlanta, İsmail. "Müşriklerin Hz. Peygamber'e Karşı Takındıkları Tavırlar -Ebû Süfyân Örneği". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018), 75-102.
- Sâbûnî, Nureddîn. *Mâtürîdiyye Akâidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: DİB Yayınları, 1991.
- Said Zihni. *Tercüme-i etvâku'z-zeheb fi'l-mevâ'iz ve'l-hutab*. b.y.: y.y., 1290 h.
- Suyûtî, Celâluddîn - Mâhâllî, Celâluddîn. *Tefsîru'l-celâleyn*. Beyrut: Dâru'l-Kebîr, 1999.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünen*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- Zemaşşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *Esâsu'l-belâğa*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Zemaşşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *Kitâbü'l-minhâc fi usûli'd-dîn*. thk. Sabine Schmidtke. Beyrut: y.y., 2007.
- Zemaşşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2003.
- Zemaşşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *Makâmât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Zerkeşî, Bedreddîn. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Fazl İbrahim. Kahire: Dâru't-Türâs, 1984.

Summary

Owing to the Prophet, a climate of peace and security prevailed in many regions, especially in the Arabian Peninsula. Less than a century after his death, grudge and hatred began to dominate among believers. Many social and political events took place, even leading to shedding each other's blood. In recent centuries, commitment to the world has accelerated with the development of financial means and social media. As a result, it can be said that Muslims' interest in faith and worship has

decreased, and their insensitivity towards sins has increased. This situation has brought to the agenda again the reconsideration of issues such as the type of sins a person has committed, which sins can be forgiven without repentance, and the effect of intercession on the sinner in the afterlife. Al-Zamakhsharî defines “sin” as wrong actions committed by a person knowingly. Evaluating sin as a “burden”, al-Zamakhsharî states that a major sin is meant by “burden”. For him, the criterion for knowing that a sin is serious is revelation. God did not define venial sin precisely and left it vague. If there is no evidence showing whether the sin is minor or major, there is a possibility that it is included in both types of sin. Al-Zamakhsharî states that punishments for minor sins committed by people who avoid the major sins prohibited by Allah and the Prophet will be abolished. Because the reward deserved for avoiding major sins and being patient with them is many times greater than the punishment deserved for minor sins. According to al-Zamakhsharî, the factors that cause a person to sin are his arrogance and ignorant bigotry. Another feature of the feeling of arrogance is that, when it takes hold of the heart, it turns into a motivating factor to reject the words of those who advise him and to commit sins. According to al-Zamakhsharî, repentance is an important factor in God’s forgiveness of sins, because Allah can forgive all sins on the condition of repentance, which is repeated in many places in the Qur’ân. The Qur’ân is a whole and it is unthinkable to have contradictions in it. In this respect, repentance is valid both for places where it is mentioned and where it is not mentioned. There are two factors that make believers who oppress themselves by committing sins turn to repentance. The first is the threat of Allah’s punishment, the second is to remember the majesty of Allah that requires modesty. According to al-Zamakhsharî, the fact that there is no one who can forgive sins other than Allah encourages servants to repent and prevents them from falling into despair. According to him, the main thing that prevents a person from repenting of the sin he has committed is to belittle the sin. The second thing that prevents people from repenting is hoping that they will be forgiven

by deceiving themselves with God's forgiveness. The third thing that prevents people from repenting is being deceived by the false promises offered to them by Satan. Al-Zamakhsharī is of the opinion that some sins committed cannot be erased by simply believing without repenting. Other sins that cannot be forgiven without repentance are denial, polytheism and deliberately killing a believer. He also is of the opinion that the sins of the prophets will be minor, because according to him, it is not permissible for prophets to commit major sins. When the Prophet makes a mistake, he does not make it knowing that it is a sin. This understanding is important as it indicates that al-Zamakhsharī showed extreme respect to the messengers of Allah and was extremely careful not to use the concept of sin together with them. He defines a believer as one who has never committed a sin or one who repents for a major sin he has committed, and describes a denier as one who rejects the basic principles of religion. His view of the sinner and the unbeliever on the same level can be criticized from two perspectives. Firstly, the verses that tell us not to lose hope in the Creator keep the sinner's devotion to God alive. Secondly, the verses stating that even the smallest good deeds will be taken into account in the afterlife indicate that the final decision about the sinner belongs to Allah. The unbeliever will be deprived of God's forgiveness in the afterlife as a result of defying God in this world. Al-Zamakhsharī criticized Mujbirah and Hashwiyya, who were flexible about sin, and stated that their attitudes did not keep Muslims away from sin, but rather encouraged them to turn to sin. It can be stated that the reason why he was sensitive about sin was to ensure that the individuals who make up the Islamic Ummah are moral towards Allah and the creatures and avoid major sins.